

DİLİN TUZAKLARI

I

Hüseyin Batuhan

Bu yazımda ne “İnsan ne çekerse dilinden çeker” gibi günlük yaşayışta tekrarlanan bilgelik örnekleri, ne de “Tanrı insana dili gerçek düşüncelerini saklayabilmesi için vermiştir” türünden felsefi derinlikler sıralamak niyetindeyim. Amacım bir bakıma daha alçak-gönüllü, bir bakıma daha iddialı: Kısaca, insanın çokluk nerdeyse çocuksu bir güvenle kullandığı dilin insan düşüncesine ne gibi oyunlar oynayabileceğini göstermek istiyorum.* Dilin düşüncemize kurduğu tuzakların hem çok-yanlı, hem de yerine göre tehlikeli olduğunu çeşitli örneklerle göstermeye çalışacağım. Açıklamalarımın dilin farkında olmadığımız veya dikkat etmediğimiz bazı önemli niteliklerini aydınlatmak gibi salt teorik faydası yanında, bundan böyle dilin oyununa gelmekten bizi koruyacak bazı pratik bilgiler sağlayabileceğini umuyorum.

Yanlış bir inanç veya yanlış bir düşünce denince, çokluk dile getirmek istediği olguya uymıyan, en genel anlamıyla, ‘gerçeği yansıtmıyan’ bir yargı veya önerme anlaşılır. Gerçekten de, her hangi bir empirik önermenin ‘yanlış’ olmasının kabaca anlamı budur. Yalnız, biz burada ‘yanlış’ sözcüğünü kullanırken, önermemizi dile getirmek için başvurduğumuz dilsel kalıbın (mantıksal görevi bakımından) her hangi bir olguyu dile getirmek için başvurulması

* Burada ‘düşünce’ sözcüğünü ‘yargılama gücü veya yetisi’ anlamında kullanıyorum. Her yargı bir inancımızı, yani doğru saydığımız bir önermeyi dile getirir. Yalnız, her hangi bir dilsel kalıba dökülmemiş yargı veya inançlarımızın da olabileceği kabul edilirse, dilin bu sonuncular üzerinde her hangi bir etkisi olmayacağı meydandadır.

gerekli kalıp olduğunu örtük bir şekilde kabul etmişizdir. Başka bir deyimle, belli bir dilsel kalıbın belli bir mantıksal görevi olduğuna inanırız ve bu inancımızı ayrıca belirtmeye lüzum görmeyiz. Dilin yapısı ve görevleri ile ilgili bu çeşit kabuller 'yazısız veya sessiz sözleşmelere' benzerler. Örneğin 'Kapı açıktır' biçimindeki bir dilsel ifadenin bir *bildirme kipi*'ni örneklendirdiğini (exemplification) sessizce kabul etmişizdir. İşte böyle bir sessiz sözleşmeden sonra 'Kapı açıktır' önermesinin doğru olup olmaması, kapının gerçekten de açık olup olmamasına bağlıdır. Kapı açık olmadığı halde 'Kapı açıktır' demek bizi *empirik bir yanlış*'ya götürür. Bütün bunlar herkesin bildiği şeyler. Ancak dille ilgili 'sessiz sözleşmelerimiz' ne büsbütün açıktır, ne de bunların mantıksal yapısı tek-anlamlı bir şekilde belirlenmiştir. Ayrıca, belli bir dilsel kalıbın bazan *temel* mantıksal görevinde, bazan büsbütün farklı bir görevde kullanılması, özellikle bu *görev-değişiminin* şart ve kurallarını bilmiyenler için bir yanlış kaynakı olabiliyor. Yalnız, dikkat edilirse, burada sözünü ettiğimiz yanlış yukarıki örnekte olduğu gibi *empirik* bir yanlış değil, *dilsel* bir yanlış, dilin sebep olduğu bir yanlış. Dolayısıyla, dile getirdiğimiz inanç empirik bir olayla da ilgili olsa, yanlışlığına *dilin kendisi* sebep olabilmektedir. İşte olgularla ilgili inançlarımızda dilin kötü kullanılmasının yol açtığı yanlışların ortaya çıktığı yerde 'dilini düşüncemizi çarpıtmasından' söz ediyoruz. Bir deyimle gerçekten inançlarımız arasına giren dilin böylesine negatif bir etkisi olabileceği pek az kimse tarafından sezilmiş, Occham'lı William, F. Bacon, Hobbes, Locke ve Berkeley gibi bir kaç İngiliz filozofu bir yana bırakılırsa, yakın zamanlara kadar bu konu üzerine dikkatle eğilen pek az düşünür çıkmıştır. Örneğin 'Salt Aklın Eleştirilmesi' gibi insan düşüncesi üzerinde köklü bir incelemeye girişmiş olan Kant bile bir çok yanlış ve çarpık düşüncelerimizde doğrudan doğruya dilin büyük bir payı olabileceğini düşünmemiştir. Dilin görevleri, yapısı, sonra dille düşünce bağı üzerine filozofların titizlikle, hem de sistemli bir şekilde eğilmeleri, bir başka deyimle, dili *eleştirmeleri* için son yarım yüzyılı beklemek gerekecektir.*

* Bir bakıma dilin bazı yanıltıcı ve aldatıcı yönleri eskidenberi biliniyordu; dilin yanlış kullanılmasını önlemek için bir yandan gramerciler, öbür yandan mantıkçılar durmadan kurallar koyuyorlardı. Aristoteles'in mantığı Sofistlerin 'aldatıcı çıkarımlarını' önlemek amacıyla kurduğu söylenir. Ancak bütün bu çabaların çokluk düzeyde kaldığı, biçimsel incelikleri tespititten öteye geçemediği, dolayısıyla dilin en

Bilindiği gibi, dil insanoğlunun yaşama savaşında geliştirdiği aletlerden biri, hem de en güçlüsü ve en önemlisi. Üstelik pek değişik ve çeşitli görevleri birden yerine getiren bir alet dil; Toulmin'in güzel bir benzetisiyle 'izci-çakısı' gibi bir şey: bıçak, makas, tirbuşon, hepsi içinde. Genel olarak dil bir 'ifade ve bildirişme aracı' diye tanımlanır; yalnız, dilin en önemli görevlerinden biri de isteklerimizi yaptırma, buyruklarımızı gerçekleştirme... Göreceğimiz gibi, dilin en sinsi tuzaklarından biri dilin bu çeşitli görevlerini ayırtedememekten doğuyor. Dilin mantıksal yapısını ve imkânlarını bilmemenin de yanımlarımızın ikinci kaynağı olduğuna dokunmakla yetineceğim.

Anlamayı kolaylaştırır umuduyla dilin düşüncemize kurduğu tuzakları iki ana-öbeğe ayıracağım : 1) Anlamla ilgili salt *dilsel* tuzaklar; 2) Gerçek veya nesnel üzerindeki bilgi veya inançlarımızla ilgili *ontolojik* tuzaklar.

Birinci öbeği de üç alt-öbeğe ayırıyorum :

1) *Pragmatik* tuzaklar, 2) *Sentaktik* tuzaklar, 3) *Semantik* tuzaklar.*

Dilin her anlamlı bir şekilde kullamışında en az şu üç unsur işe karışır: 1) Dili kullanan *insan*, 2) Dile getirilmek istenen *nesne*, 3) O nesneyi dile getirmek için kullanılan *işaret veya sembol*. Dil felsefesinin 1) Dili kullananla kullandığı sembol arasındaki bağlantıyı inceliyen bölümüne (Morris'in deyimiyle) *P r a g m a t i k*, 2) Sembolle sembolün gösterdiği nesne arasındaki bağı inceliyen bölümüne *S e m a n t i k*, 3) Sembollerin bir araya geliş biçim ve kurallarını inceliyen bölümüne de *S e n t a k s* denmektedir. Biz de açıklamamızda bu öbeklemeden faydalanmak istedik. Şimdi sırasıyla sözü geçen tuzakları görelim :

* (Görüldüğü gibi, her öbeklemede Morris'in anlam-bağlantısında işe karıştığını belirttiği üç unsurdan birini çıkış noktası olarak alıyorum.)

kökel aldatıcı yönlerine dokunmadığı, en tehlikeli tuzakları gözden kaçırdığı, işin kötüsü, gramercilerle mantıkçıların bazı yanlış düşünce alışkanlıklarını büsbütün kökleştirmek, nerdeyse kutsallaştırmak gibi zararlı bir etkileri de olduğu anlaşılmiş bulunuyor. Bir yandan 'Sembolik Mantık', öbür yandan 'Semantik' ve 'Pragmatik' adları altında toplanan modern dil incelemeleri büyük bir hızla gelişmekte olup şimdiden bütün felsefe kolları için son derece önemli ve verimli bazı sonuçlara varmış bulunuyor. Biz bu yazımızda bu alanda elde edilmiş olan sonuçlardan bazılarını teknik-olmayan bir dille sunmak istiyoruz. Aynı konuyla ilgili teknik bir incelemeyi Arkinin bu sayısında çıkan Teo Grunberg'in 'Bertrand Russell'in Tasvirler Teorisi' adlı yazısında bulacağız.

1) *Pragmatik tuzaklar :*

Burada kabaca dili kullananın, bilerek veya bilmiyerek, dilin çeşitli *görevlerini* birbirine karıştırması söz konusudur. 'Bilerek veya bilmiyerek' dedim; burada her hangi bir yanlış anlamayı şimdiden önlemek için bir noktaya dikkatinizi çekmek isterim: İkide bir 'dilin düşünceye kurduğu tuzaklar'dan söz ettim; iyi yorumlanmazsa bu söz yanıltıcı olabilir. Pek tabii, dil bir alet olduğuna göre, ancak onu kullanan insanın iyi veya kötü, doğru veya yanlış kullanması söz konusudur; onun için dilin bütün tuzakları, önünde sonunda, *pragmatik* tuzaklardır. Ancak, insan dili hem bile bile, hem de bilmeden, farkında olmadan kötüye kullanabilir; daha doğrusu, hazır bir alet olarak atalarımızdan devraldığımız dilin bazı aldatıcı yönlerini bilmediğimiz için, farkında olmadan dilin oyununa gelebiliriz. Eğer bizim dil karşısındaki durumumuz yeni bir alet yapan bir mekanisyenin veya bir mühendisin durumuna benzeseydi, o zaman salt dilin bile bile kötüye kullanılması söz konusu olabilirdi. Oysa dil bize hazır verildiği için, bu aletin bize ne gibi oyunlar oynayabileceğini önceden bilemeyiz. Kaldı ki, bir aleti ilk yapan kimse bile bu aletin hiç hesaba katmadığı, beklenmedik davranışlarıyla karşılaşabilir. Onun için, bu yazımda daha çok dilin biz farkında olmadan düşüncemize oynadığı oyunlardan söz edeceğim. Yalnız, *salt pragmatik* tuzaklar çokluk bile bile, her hangi bir amaca varmak için başvurulan araçlardır. Burada da teorik bakımdan önemli olan nokta, bu tuzaklara başvuranların da bazan aynı tuzaklara düşebilmeleridir.

Şimdi, en önemli pragmatik tuzak dilin 'bildirme' veya 'tasvir etme' göreviyle 'duygusal' görevinin birbirine karıştırılmasından doğar. Bilindiği gibi, dil yalnızca olan bir şeyi tasvir etmiye değil, duygularımızı dışarı vurmıya, dolayısıyla başkalarında da belli bazı duyguların, yöneliş ve davranışların doğmasını sağlamıya yarar. Ünlemler (interjections) salt duygularımızı dışarı vurmıya yarayan deyimlerdir. 'Ah', 'Oh', 'Heyhat', 'Çüş' gibi. Buna karşılık, 'Ay, ne güzel ev!' cümlesinde 'güzel' sözcüğü *değerlendirici* bir sözcük olup hem belli bir şeyden hoşlandığımızı ifadeye yarar, hem o şeye karşı başkalarında da aynı duygunun uyanmasını sağlar. Dilde 'güzel', 'çirkin', 'iyi', 'kötü' gibi her hangi bir şeyi övme veya yerme için kullanılan, dolayısıyla asıl görevi 'duygusal' olan sözcüklerin yanında iki görevi birden yüklenen, yâni hem bir şeyi tasvir eden, hem de bir hoşlanma veya hoşlanmama duy-

gusunu dile getiren, övücü veya yerici sözcükler de vardır: 'Kaatil', 'dinsiz', 'vatan haini', 'faşist', 'komünist', 'kapitalist', 'burjuva' gibi... 'Kaatil' ve 'dinsiz' sözcüklerinin bildirsel anlamının ne olduğunu bilmiyen yoktur; ancak çokluk, belki de her kullanılışında bu sözcükler karşımızdakilerde belli bir duygunun uyanması, belli bir tepkinin doğması amacını güderler: 'Dinsizin biridir o!' veya 'Haberin var mı, X komünistmiş!' cümlelerinde 'dinsiz' ve 'komünist' sözcüklerinin bildirsel bir anlamda kullanılmadığı, her hangi bir kimseyi yermek, küçültmek, gözden düşürmek, hattâ yerine göre suçlandırmak ve haber vermek amacıyla kullanıldığı meydandadır. Dindar bir toplumda 'dinsizlik' salt 'dinî duygu ve inançlardan yoksunluk' değil, ahlâkî bir düşüklük, bir çeşit sosyal erdemsizliktir. 'Dinsiz' kötü gözle bakılan, bakılması gereken bir insandır böyle bir toplumda. 'Komünist' sözcüğü de 'Marx'ın düşüncelerini doğru bulan' anlamında pek az kullanılır; bir çok toplumlarda bu sözcük bir çeşit 'ihbar' sayılmaktadır. Felsefede bile, 'şüpheli' ve 'materyalist' sözcüklerinin küçültücü, yerici bir tonu vardır; buna karşılık 'rasyonalist', 'spiritüalist' gibi deyimler daha çok övücüdür. 'Fakir', 'zengin', 'asil', 'halk tabakası' gibi sözcüklerin de duygu yükü az değildir. Bütün bunlar herkesin bildiği şeyler, şüphesiz. Bizim için önemli olan nokta, her hangi bir sözcüğü 'bildirsel' anlamda kullanıyormuş gibi görünüp aslında duygusal anlamından faydalanmaya kalkışmak, başka bir deyimle, bir şeyi tasvir ediyor gibi görünüp, karşımızdakilerde işimize gelen duygu, yöneliş ve davranışların doğmasını sağlama çalışmasıdır. İsterseniz buna, dilin *retorik* kullanımı da diyebilirsiniz. İnsanlığın oldum olası bol bol faydalandığı bu kullanıma din, ahlâk, siyaset ve ticaret edebiyatından ve günlük gazete sayfalarından sayısız örnekler verilebilir. Peygamberlerin, ahlâkçıların, politikacıların, tüccar ve avukatların en büyük ustalığı dilek ve ideallerini, buyruk ve yasaklarını bir tasvir veya bildiri biçiminde gizleyebilmeleridir. 'Hâlis Avrupa malı!' diye bağırarak satıcının size sattığı malın geldiği yer hakkında bilgi vermek istediğini sanmak için pek saf-yürekli olmak gerekir; aynı şekilde 'Lollo kremi tabii güzelliğinizi meydana çıkarır' yolunda reklâm yapan firmanın da biricik amacı güzelliğine çokça düşkün saf-yürekli bayanların gözünü boyamaktır; bu cümle bir yandan her kadının doğuştan güzel olduğunu ima ederek gururunu okşamakta, öbür yandan bu kremi kullanırsa 'Lollobrigida'ya benzeyebileceğini, telkine çalışmaktadır. Her halde bu cümleden kremin kimyasal bileşimi hak-

kında bir bilgi edinmıyoruz. Reklâm yapanın en küçük bir 'doğruluk' kaygusu olsaydı, 'Lollo kremi çirkinliğinizi gayet iyi gizler' çeşidinden bir lâf etmesi gerekirdi, ama o zaman da firmanın iflâs edeceği besbellidir.

Dili retorik bir amaçla kullananlar çokluk 'tabîî', 'hâlis', 'asîl' 'gerçek' gibi sözcüklerin duygusal güç ve etkisinden faydalanmaya önem verirler. Atatürk'ün Gençliğe Hitabesinin sonundaki 'Muhtaş olduğun kudret damarlarındaki asîl kanda mevcuttur' cümlesindeki 'asîl' sözcüğü retorik bir maksatla kullanılmıştır, çünkü 'asîl kan' veya 'asîl olmıyan kan' diye bir şey yoktur; bizim bildiğimiz, sadece çeşitli kan grupları vardır. Atatürk aynı fikri, daha doğrusu aynı dileği 'Türk genci, istedikten sonra yapamayacağın şey yoktur' şeklinde de dile getirebilirdi, ama bu sözün yüreklen-dirme ve yaptırma gücünün ne kadar kısır kaldığı meydanda. Yanlış anlaşılmasın: Retorik deyimlerin kullanılması bazan lüzumlu, çoğu zaman da faydalıdır, şüphesiz; ancak insan böyle bir deyimden gerisindeki maksadı sezemediği an dilin oyununa gelmiş demektir. Atatürk'ün sözü geçen cümleyle gençliğe olan güvenini belirtmek istediği meydandadır; ama gençliğin bunu yanlış yorumlaması 'damarlarındaki asîl kan' la böbürlenmesine yol açabilir. Nitekim, İngilterede asillerin kanının gerçekten de 'mavi' olduğuna inananlar az değilmiş. Aynı şekilde, Hitler de 'Ârî kanının üstünlüğü' tezini milyonlarca insana yutturabilmişti. Demek istediğim, duygusal sözcüklerin kötüye kullanılması saf insanlarda yanlış çağrışımlara, hattâ tehlikeli boş-inançlara götürebilir.

Özellikle aksiyon adamlarının retorik bir maksatla bol bol kötüye kullandıkları bir sözcük, 'gerçek' sözcüğüdür: 'Gerçek din', 'gerçek ahlâk', 'gerçek adâlet', 'gerçek demokrasi' gibi. Ruslara göre, 'gerçek demokrasi' kendilerinin kurduğu sosyalist halk-demokrasileridir; Batılılara sorarsanız, Ruslarla peyklerinin kendi rejimlerine 'demokrasi' adını yakıştırmaları ancak gerçek aptalların kababileceği bir sahtekârlıktır. Yalnız, demokrasinin gerçek olanıyla gerçek olmıyanını nasıl birbirinden ayırdedebilirsiniz?

«Semantik tuzaklar» bölümünde göreceğimiz gibi, aslında hiç bir sözcüğün 'gerçek anlamı' diye bir şey yoktur; her sözcük belli bir söz-bağlamında şu veya bu anlamı kazanır; hele 'gerçek' sözcüğünün kendisinin de belli bir anlamı olmayıp kullanıldığı yere ve seçeceğimiz ayraçlara, ölçülere göre belli bir anlam kazanır. Başka bir deyimle, gerçek sözcüğünün salt 'işlemsel' (operationel)

bir anlamı vardır. Ancak 'asıl' deyimi gibi, bu sözcüğün de büyük bir duygusal gücü, nerdeyse büyüleyici bir yönü var: Onun için, çokluk iddialarımızın başına 'Şurası gerçektir ki...' veya 'Kelimenin gerçek anlamıyla...' gibi deyimler eklemeyi ihmal etmeyiz. Bu türlü deyimlerin iddialarımızın inandırma gücünü artıracığını umarız. Ancak bu eklemelerin iddialarımızın bilgisel içeriğinde hiç bir değişiklik yapmıyacağı meydandadır; onun için, mantıkta 'p önermesi doğrudur', bileşik önermesi 'p' önermesiyle eşdeğer sayılır. Örneğin, " 'Ankara Türkiyenin başkentidir' önermesi doğrudur" ile 'Ankara Türkiyenin başkentidir' önermesi arasında bilgi içeriği bakımından hiç bir fark yoktur. Yoksa her yemin edenin doğru söylediğine inanmak gerekirdi. Ama gene de yeminlerin retorik bir görevi olduğu inkâr edilemez; nitekim, bazan bu sâyede bir yalanı da doğru diye yutturmak mümkün olmaktadır. 'Gerçek demokrasi' yi veya 'gerçek adaleti' savunanlar da, bilerek bilmiyerek, bu sözcüğün retorik gücünden faydalanmaya çalışırlar. Ruslara göre 'burjuva' demokrasileri sahte demokrasilerdir, çünkü sosyal adalet ve eşitlikten yoksundurlar; Batılılara göre ise, tam tersine, siyasî-medenî hakları tanımayan totaliter bir rejim demokrasi sıfatına lâyık değildir. Burada 'hangi taraf haklı?' diye sormak, 'gerçek' sözcüğünün belli bir anlamı olduğu kurntusuna kapılmak, dolayısıyla iki tarafın da retorik yaptığını farketmemek demek olur. Bilgi içeriği bakımından, 'gerçek demokrasi' deyimi ile 'benim demokrasi anlayışım' deyimi eş-anlamlı değilse bile, mantıkça 'eş-değerli' dir, çünkü biz, dediğim gibi, 'gerçek' sözcüğünü işlemsel olarak tanımlıyabiliriz, bunun için de ölçülerimizin ne olduğunu belirtmemiz gerekir. Oysa ölçülerin doğruluğundan söz edemeyiz. Herkesin kendi ölçüsü kendine göre doğru ölçüdür. Yalnız, 'gerçek demokrasi' deyimi herkesin seçiminden bağımsız, mutlak ölçüler olduğu kanısını telkin ettiği için retorik bir etkiye sahiptir. Nitekim, 'benim demokrasi anlayışım' la 'gerçek demokrasi' mantıkça eş-değerli oldukları halde, ikincisinin retorik bakımından üstünlüğü meydandadır. Onun için, kendi demokrasi anlayışımızı 'gerçek demokrasi' kılıfına soktuğunuz an, 'demokrasi' sözcüğü ayrı bir anlam, başka bir güç, bir çeşit yücelik kazanır. Gerçek olan her şeyde bir parça kutsallık vardır.

İnsanlar kendi görüş ve inançlarına öylesine bağlıdırlar ki, gerçeklik ve doğruluğun bu görüş ve inançların nerdeyse tabii bir niteliği olduğunu sanırlar. Düşükleri ve başkalarını düşürmek

istedikleri pragmatik tuzaklarda bu sanının, daha doğrusu, bu kurntunun büyük bir payı olsa gerektir. İnsanın bu tuzaklardan kendini koruyabilmesi için sözcüklerin 'duygusal' anlamı ile 'bildirsel' anlamını titizlikle ayırdetmesi, bunun için de söylenen bir sözün her hangi bir şey hakkında bilgi verme amacıyla mı, yoksa belli bir şekilde davranmamızı sağlamak amacıyla mı söylenmiş olduğunu araştırması gerekir. Her hangi bir kimse hakkında 'Bırak şu ahlâksız!' diyen bir tanıdığınız hoşlanmadığı bir insana karşı sizde de aynı duyguların uyanmasına çalışıyor olabilir, oysa sözü geçen kimse belki de *sizin ölçülerinizle* pek âlâ dürüst bir insandır. Dilin tuzacağına düşmemek için, o kimse hakkında kendi açınızdan objektif bilgiler edinmiye çalışmanız gerekir. İnsanlığın sözcüklerin duygusal etkisinden kendini büsbütün kurtarması imkânsızdır, ancak her hangi bir iddia karşısında, 'Bu sözün bildirsel anlamı ne? Bu sözde doğruluk payı ne kadar?' diye kendimize sormayı alışkanlık hâline getirebilirsek, bugüne kadar insanlığa pek pahalıya mal olmuş olan bir dil oyunundan kendimizi büyük ölçüde kurtarabiliriz. Serin-kanlı bir düşünüşün akıl-dışı inanç ve davranışların yerini alabilmesi için, şiir dili dışında, bütün dil kullanımlarını elden geldiği kadar duygusal unsurlardan temizlemek şarttır. Hiç değilse, dilin bildirme amacıyla kullanımında seçeceğimiz sözcüklerin duygu yükünden arınmış olmalarına dikkat etmeliyiz.

2) *Sentaktik tuzaklar :*

İnsanın sentaks (söz-dizimi) yüzünden düştüğü aldanma ve vanılmalar pek çeşitlidir; ben bunlardan en önemli bulduğum üç tanesine dokunacağım.

a) *Çeşitli kipleri birbirine karıştırmadan doğan yanılmalar :*

Bilindiği gibi, dil, daha önce sözünü ettiğimiz çeşitli görevleri yerine getirmek için çeşitli kipler (siga, modus), çeşitli gramer formları veya deyiş şekilleri geliştirmiştir: Bildirme kipi, dilek ve buyruk kipi, şart kipi, ünlem kipi gibi. 'Kapı açıktır' ile 'kapıyı aç' birbirinden büsbütün farklı ifadelerdir: Biri bir durumu veya olayı tasvir ediyor, dolayısıyla doğru veya yanlış olabilir; öbürü bir isteğin yapılmasını buyuruyor. Gramer bize her kipi sentaks biçiminin nasıl olduğunu öğretir.

Yalnız, dil hiç bir zaman bu gibi sentaks kalıplarını dondurmuş değildir; nitekim hergün kullandığımız canlı dilde bu ka-

lıpları durmadan değiş-tokuş ederiz: İçeri giren birine 'Kapıyı kapamadınız' dersem, her halde maksadım, ona kapının açık olduğunu hatırlatmak değildir. 'Kapıyı kapa' demenin kibarcasıdır bu. Aynı buyruğu 'Kapıyı kapadınız mı?' soru kipiyle de ifade etmek mümkün. 'İsmarladığım kitaplar hâlâ gelmedi' cümlesi bir bildirme anlamında da kullanılmış olabilir, 'İsmarladığım kitapları niçin göndermediniz?' anlamında da. Aynı şekilde, misafirlikte ev sahibine 'Benim çocuğum çok usludur' diyen anne ev sahibine çocuğu hakkında bilgi vermekten çok, çocuğuna 'Yaramazlık etme, yoksa kafanı kırarım' demek istemektedir. Otobüste biletçinin 'Ön taraflar boş' demesi de 'Lütfen, öne doğru ilerleyin' anlamını taşır. Bu bakımdan dil şaşılacak bir esneklik gösterir. Sözüün kıyası, görüldüğü gibi, *gamer* sentaksı ile *mantık* sentaksı her zaman örtüşmez. Onun için, her defasında bir sözün biçimine aldanmayıp ne maksatla söylenmiş olduğunu veya olabileceğini araştırmak gerekir. Bir başka deyimle, bir sözün asıl manasını anlayabilmemiz için *gamer* formu arkasındaki mantık formunu bulup çıkarabilmeliyiz. Bu çokluk güç bir iş değildir, çünkü konuşma dilinde sesin tonu, yüz ifadesi, jestler, sonra içinde bulunduğumuz durum, karşımızdakinin karakteri hakkındaki bilgilerimiz, bize söylenen sözün gerçek anlamı üzerinde oldukça güvenilir ip-uçları verir. 'Dün görevinize bir saat geç gelmişsiniz' diyen amirine, 'Ya, öyle oldu' demekle yetinen bir memur ya çok aptal, ya da çok küstah biri olsa gerektir, çünkü kendisinden istenen her halde 'Niçin geciktiniz?' sorusuna cevap vermesidir.

Gamer sentaksı ile mantık sentaksını birbirinden ayırdetmek günlük dil çerçevesi içinde oldukça kolay olmakla birlikte, özellikle teorik-bilimsel bir kılığa bürünen bazı öğretilerde bu ayrımı farketmek güçtür. 'Allah tembelleri sevmez' ve 'Yalan söylemek kötüdür' gibi deyimlerin sayısız örneklerine günlük dilde de rastlamak mümkün; görünüşte bildiri kipinde olan bu cümlelerin aslında birer buyruk olduğunu, yâni 'Tembellik etme!' ve 'Yalan söyleme!' anlamına geldiğini farketmek o kadar kolay değil.

"Sosyal Öğretilerde Mythos ve Utopia" adlı yazımda* bu nokta üzerinde uzun boylu durmuş; nasıl bir çok sosyal peygamberlerin toplum yaşayışına yeniden biçim verme konusundaki dilek ve ideallerini geçmişte veya gelecekteki bir durumu tasvir eder gibi görünerek etrafındakilere aşlamaya çabaladıklarını göstermi-

* Ek. Felsefe Arkivi, No. 13, s. 86-102.

ye çalışmışım. Hobbes, Locke, Rousseau, Bentham, Hegel, Marx gibi filozoflar sosyal öğretilerinde dilek, buyruk veya gerekim kipi yerine durmadan bildirme kipini kullanır. Bu konuda bir fikir vermek için, o yazımda andığım bir pasajı burada tekrarlıyacağım. 1776 'Amerikan Bağımsızlık Bildirisi' şöyle başlar:

“Şunları apaçık birer doğruluk sayıyoruz: Bütün insanlar eşit olarak yaratılmışlardır; Tanrı onları bazı devredilemez haklarla donatmıştır; yaşama, hürolma ve mutlu olmayı isteme bu haklardandır; insanlar arasında hükûmetler bu hakların elde edilmesi amacıyla kurulmuş olup...” Sözü uzatmıyalım: Buradaki cümlelerden hiç birinin olan bir durumu tasvir ettiği iddia edilemez. ‘İnsanlar eşit yaratılmışlardır’ veya ‘İnsan hür doğar’ türünden Rousseau’msu cümlelerin hiç bir empirik-olgusal mânası olmadığını anlamak için uzun boylu düşünmeye hacet yok: Bu sözler aslında olanı değil, olması istenen veya gereken bir şeyi, yâni bir dileği, bir ideali dile getiriyorlar. Mantık sentaksi bakımından şöyle demek gerekirdi: ‘Ne olur insanlar hür olaydı... Ne olur herkese eşit haklar tanınaydı... ‘Bu türlü dileklerimizi daha bir objektif veya genel-geçer formda şöyle de ifade edebiliriz: ‘İnsanlar hür olmalıdır’, ‘İnsanlara eşit haklar tanınmalıdır...’ Görüldüğü gibi, burada dilin yaptırma görevi bildiri kipine yükletilmekte, böylece bir şey bildiriliyormuş gibi görünüp bazı dilek ve ideallerin gerçekleştirilmesine çalışılmaktadır.

İnsanların bilerek veya bilmiyerek bu kurnazlığa başvurmalarının sebebi açıktır: Dediğimiz gibi, ancak bildiri kipinde olan cümleler teorik anlamda doğru veya yanlış olabilirler; bir dileğin veya bir buyruğun doğruluğundan söz edilemez. Doğru olmıyan veya doğruluk iddiası bulunmayan bir görüşe de fazla iltifat eden olmaz; onun için, insanlar çokluk ‘iyi’, ‘kötü’, ‘güzel’, ‘çirkin’ gibi her hangi bir şey karşısındaki kişisel ve duygusal tepkilerini dile getiren sözcüklere bile objektif bir geçerlik, bir doğruluk değeri kazandırmaya çalışırlar. ‘Bu tablo çok hoşuma gidiyor’ yerine ‘Çok güzel bir tablo’ veya ‘Sesine bayıldım’ yerine ‘Fevkalâde bir sesi var’ demeyi tercih ederiz. Bu sonuncu cümlelerde bir ‘doğruluk’ iddiası gizlidir. Aynı şekilde, ‘İnsan hür doğar’ cümlesi ‘İnsan hür olmalıdır’ dan, ‘İnsan hür olmalıdır’ cümlesi de ‘Ne olur insan hür olaydı’ dan çok daha fazla doğruluk ve objektiflik iddiası taşır. Onun için, daha etkilidir, daha kolaylıkla kabul edilebilir.

Toplum hayatında sentaktik bir özellikten faydalanan bu tür- lü kurnazlıkların da yerine göre lüzumlu ve faydalı olduğunu in-

kâr edecek değilim; ancak bu kurnazlığın bir inandırma taktiğinden başka bir şey olmadığını farkedemiyenler, kendi sosyal görüş ve inançlarını *doğruluğun kendisi* sanıp kutsallaştırmakta, dolayısıyla düşüncelerine katılmıyanları dinsizlik, ahlâksızlık ve kötü-yürekliklikle suçlandırmaktadırlar. Fanatizm dediğimiz fikir-kanseri bu tutumun ürünüdür; zararlı ve tehlikeli olan, bir insanın toplumsal ideallerini yaymak için sözü geçen inandırma taktiğine başvurması değil, bunun bir taktik olduğunu hem kendisinden hem başkalarından gizlemeye çalışmasıdır. Bir komüniste 'Marxçılığın bir bilimsel teori olmadığını' anlatmak mümkün değildir; çünkü onca Marxçılığın bütün üstünlüğü, şimdiye kadar savunulan sosyal öğretilerin tersine, 'doğru' olması, gelecekteki kaçınılmaz bir toplum düzenini dile getirmesidir.

b) *Çeşitli dil-seviyelerini karıştırmaktan doğan yanılmalar :*

Bu bölümde salt teorik bir yanılmaya yol açan sentaktik bir tuzaktan söz etmek istiyorum. Eskiçağdan beri insan düşüncesini uğraştıran güçlüklerin başında 'paradoks' veya 'antinomi' (hattâ bazan 'çelişme') denilen fikir-düğümleri gelir. Bunların en çok bilinenlerinden birisi 'Yalancı Paradoksu' dur: Kendisi de Giritli olan Epimenides 'Bütün Giritliler yalancıdır' demiş. Bu sözün bir paradoks olması şundandır: Epimenides'in iddiası doğru ise, bütün Giritlilerin yalancı olduğu yanlıştır, çünkü kendisi de bir Giritli olan Epimenides doğruyu söylüyor; Epimenides'in iddiası yanlış ise, bütün Giritlilerin yalancı olduğu doğrudur, çünkü Giritli olan Epimenides yalan söylüyor. Epimenides'in iddiası 'Bütün Giritliler yalancıdır' olduğuna göre, bu iddia doğru ise yanlış, yanlış ise doğrudur. O halde bütün Giritliler yalancı ise, bütün Giritliler yalancı değildir; bütün Giritliler yalancı değilse, bütün Giritliler yalancıdır. Modern mantık diliyle: p ise p değildir, p değilse p dir. Bu paradoksu daha kısa bir şekilde şöyle de dile getirmek mümkün:

'Bu cümle yanlıştır'

Bu cümle yanlışsa, yanlış olduğunu iddia ettiğime göre doğrudur; doğru ise yanlıştır, çünkü cümlenin yanlış olduğunu iddia ediyorum. Bundan başka 'Kendi kendine traş olmıyanları traş eden köy berberi' paradoksu gibi daha bir çok paradokslar vardır.

Bu çeşit paradokslar nereden doğuyor? Burada dilin bir tuza-

ğına düştüğümüz, başka bir deyimle, dili bazı sentaks veya mantık kurallarına aykırı bir şekilde kullandığımız meydandadır. Gerçi pek öyle meydanda da değil ya; Ortaçağda bu türlü paradokslara 'çözülemezler' denmesi de burada bir 'dil oyunundan' çok, çözülemez bir fikir-düğümü olduğu inancının ağır bastığını gösteriyor. İşin aslında bir dil oyunu olduğu bütün açıklığı ile ancak bundan 50-60 yıl önce anlaşılmış, başta Russell olmak üzere, Tarski ve Carnap gibi mantıkçılar düşünceyi bu gibi tuzaklardan koruyacak mantık kurallarını bulup geliştirmişlerdir. Kısaca, bu paradokslar çeşitli dil seviyelerini birbirine karıştırmaktan geliyor. Şöyle ki: Biz dili her şeyden önce 'dil-dışı' nesnelere dile getirmek için kullanırız. 'Masa dört ayaklıdır' cümlesiyle her hangi bir nesnenin belli bir niteliğini dile getiriyoruz. Yalnız, dilin bir başka özelliği de kendi kendisinden söz edebilmesidir: Nitekim, ben bütün bu yazımda dili dilden söz etmek için kullanıyorum; yalnız, dikkat edilirse, kullandığım dil, dil-dışı nesnelere söz ederken kullandığım dil değil, bir üst seviyeden dil, bir 'üst-dil' (metalanguage) veya dilin dili. Örneğin " 'Masa' dört harften meydana gelir" cümlesindeki 'masa' (tırnak içinde) her hangi bir fiziksel nesnenin adı değil, masa sözcüğünün adıdır, dolayısıyla 'üst-dile' aittir. Onun için, 'Masa dört harften meydana gelir' cümlesinde 'masa' sözcüğünü tırnak içine almazsan, saçma veya anlamsız bir söz etmiş olurum. Dilin kendisi de konuşma konusu olabildiği için, dilde yalnız üst-dile ait terimler de yer alır: 'Dil', 'sözcük', 'anlam', 'doğru', 'yanlış' gibi deyimler üst-dile ait sözcüklerdir. Biz her hangi bir cümlenin doğruluk veya yanlışlığından nesne-dilinde değil, ancak bir üst-dilde söz edebiliriz. Onun için, 'Bu cümle yanlıştır' gibi sözler, tıpkı 'masa dört harften kuruludur' cümlesinde olduğu gibi, sentaks bakımından uygunsuz, kurulmasına izin verilemez, kısacası mânasız cümlelerdir. 'Doğrudur' veya 'yanlıştır' yüklemine ancak alt-seviyeden bir cümleye yüklem olarak verebilirim: " 'Kapı açıktır' cümlesi yanlıştır" gibi. 'Kapının açık olduğu iddiası yanlıştır' da aynı şekilde yorumlanmak gerekir. Burada biri nesne diline, öbürü üst-dile ait iki cümle olduğu açıkça görülüyor; oysa 'Bu cümle yanlıştır' hiç değilse görünürdeki sentaktik formu bakımından tek bir cümle; 'bu elma kırmızıdır' ı andırıyor bu bakımdan. Yalnız 'Bu elma kırmızıdır' cümlesi dil-dışı bir olguya işaret ettiği halde, 'Bu cümle yanlıştır' daki 'bu' cümlenin kendisini gösteriyor. İşte dilde buna izin verildiği an paradokslardan kurtulamayız. Burada paradok-

sun doğmasına sebep bir cümlenin kendi kendisinin yanlışlığından söz etmesi. Yanlışlık ancak üst-dile ait bir sözcük olduğundan, 'Bu cümle yanlıştır' diyen kimseye hemen şunu sormamız gerekir: 'Hangi cümle?' Bir adamın yalancı olduğunu iddia edebilmemiz için de bile bile söylediği yanlış cümlelere rastlamamız gerekir, yoksa yalancılık 'yeşil gözlü' veya 'köse sakallı' olmak gibi tabii, olgusal bir nitelik değildir. Ne var ki, 'doğruluk' ve 'yanlışlığın' cümlelerin tabii nitelikleri olmadığını anlamak için yüz yıllar geçmesini beklemek gerekmiştir. Buna göre, Platon'un cennetinde yalnız idelerin değil, idelerin idelerinin, idelerin idelerinin idelerinin de yer alması gerekmektedir.

c) *Sözcüklerin mantıksal tiplerini ayırdedememekten doğan yanlışlıklar :*

Bilindiği gibi, dilde en küçük 'anamlı söz-kümesine' cümle denir. Bir cümlenin anlamlı olması için de tek tek sözcüklerin belli bazı kurallara göre yan yana dizilmesi veya bir araya gelmesi gerekmektedir. Bunlara sentaks (söz-dizimi) kuralları denir. Yalnız, gramer sentaksının her zaman mânâlılığı sağlayamadığı, onun için bir mantık sentaksına ihtiyaç olduğu yakın zamanlarda iyice anlaşılmiş bulunuyor. Örneğin, 'Sezar bir tam sayıdır' cümlesi 'Sezar büyük bir komutandı' cümlesi gibi gramer sentaksına uygun olarak kurulmuştur, ama mantık sentaksı bakımından anlamsızdır. Gerçi hiç kimse 'Sezar bir tam sayıdır' veya 'Napoléon renkli bir düşüncedir' türünden saçmalığı apaçık lâflar etmez, ama özellikle felsefede bazan nerdeyse bu derece anlamsız lâflara rastlanmakta, hattâ işin garibi bu sözlerdeki derin bilgeliği gün ışığına çıkarmak için hacimli doktora tezleri yazanlar bile bulunmaktadır. Felsefe tarihinden buna sayısız örnekler gösterilebilir. Ancak, ben bu yazıda tipik bulduğum bir tek örnekle yetineceğim: Örneğimi Heidegger'in 'Metafizik nedir?' adlı yazısının orasına burasına serpiştirilmiş cümlelerden alıyorum.*

"Araştırmak istediğimiz salt varlık — başka bir şey değil (hiç birşey). Yalnız, ama yalnızca varlık — varlıktan başka, varlığın ötesinde hiç bir şey... İyi ama, bu hiç birşey (Hiçlik) nasıl bir şey? Hiçliğin olması salt 'değil' in olmasından, 'hayırlamanın' olmasından mı? Yoksa durum tam tersine mi? Yâni 'değil' in olması,

* Bu yazı 'Felsefe Semineri Dergisi (1939) nde çıkmıştır. Çeviren: Mazhar Sevket İpşir.

hayırlamanın olması Hiçliğin olmasından mı?.. İddiamız şu: Hiçlik değil'den de, hayırlamadan da öncedir... Hiçliği nerede ararız?... Nerede buluruz Hiçliği?... Hiçliği tanırız... İç-sıkıntısı (Angst) açığa vurur Hiçliği... Nasıl bir şey bu Hiçlik?.. Hiçlik hiçler."

Çok şükür, türkçemiz çok mantıklı olduğu için bu türlü anlamsız sözleri çevirmek imkânsız gibi bir şey. Doğrusu, filozoflar arasında da bu derece anlamsız söz edenler azdır, ama buna benzer yanımlara düşenler az değil. Heidegger'in yanılması veya aldanması nerden geliyor?

Dilde 'masa', 'sandalye' gibi fiziksel nesnelere, 'soğuk, kırmızı' gibi nitelikleri, 'uzun', 'yakın' gibi bağlantıları dile getiren 'tasvir-edici' (descriptive) sözcükler yanında 'değil' ('yok', 'hayır', 'hiç'), 've', 'veya', 'ise' gibi *mantıksal değişmezler* veya *mantıksal terimler* dediğimiz sözcükler yer alır. Bunlar nesnelere dünyasına ait her hangi bir özelliği değil, bizim nesnelere dile getiren cümleler üzerine yaptığımız bazı işlemleri ('hayırlama', 'birleştirme' gibi) dile getirirler. Formel mantık bu gibi işlemlerin kurallarını tespit eder.

Şimdi, 'Yağmur yağıyor' cümlesi bir olayı tasvir eder; buna karşılık, 'yağmur yağmıyor' cümlesi 'yağmurun yağmaması' gibi bir olayı bildirmez, çünkü 'yağmur yağmaması' diye *negatif* bir olay yoktur; 'negatif olay' deyimini 'olmayan olay' gibi çelişik bir deyimdir. 'Yağmur yağmıyor' türünden negatif, olumsuz cümleler dilde bir kısaltma olarak kullanılırlar daha çok. Aslında bu cümle " 'Yağmur yağıyor' cümlesi yanlıştır" türünden bileşik bir cümle olarak yorumlanmak gerekir. Her ne ise, bizim için önemli olan 'Yağmur yağmıyor' daki 'mı' hayırlama ekinin, yani 'yok', 'değil', 'hiç' gibi sözcüklerin lojik tip bakımından tasvir-edici sözcüklerden büsbütün farklı olması. Heidegger ise ne yapıyor? Almancada 'değil' anlamına gelen *nicht* ekinden türemiş olan *Nichts*'i de 'elma', 'armut' gibi varolan bir şeyi dile getiren tasvir-edici bir sözcük gibi kullanmaya kalkışıyor, böylece onun elinde 'Varlık' gibi 'Hiçlik' veya 'Yokluk' ta özel bir varlık kazanıyor. Arkasından da psikolojik-mistik bir açıklama: Bu Hiçliği 'Angst' (iç-sıkıntısı) açığa vururmuş. Dahası var, 'Demirci demir döver' misali 'Hiçlik hiçler' miş... Biryol Hiçlik uydurma bir varlık, hiçleme de onun eylemi. Heidegger'in aynı yazıda, Leibniz'den aldığı 'Niçin hiçlik değil de varlık var?' sorusunu, metafiziğin temel sorusu sayması,

basit bir sentaks oyununun kendisini ne gülünç çıkmazlara sürüklediğini gösterir. Hiçliğin varolması da ne demek? Bir düşünün... Biz cümleler üzerinde bir *hayırlama* işlemi yapıyorsak, bu Hiçliğin olmasındanmış. Eğer 'Hiçliğin varolması' mânalı bir deyimse, 'dörtköşe üçgen' veya 'tahtadan demir' gibi deyimlerin mânalı olmamaları için bir sebep yok demektir. Oysa, bundan 2500 yıl önce Heidegger'in övgüyle andığı Parmenides bile dilin bu oyununu farketmiş olacak ki, 'Varlık var, yokluk yoktur' demek ihtiyacını duymuştu. Lewis Carroll'un 'Through the Looking Glass' adlı eserinde Alice ile Kral arasında şuna yakın bir konuşma geçer:

Kral: — Bak bakayım yola onlardan gelen var mı? Kimi görüyorsun?

Alice: — Hiçkimseyi, efendim.

Kral: — Maşallah ne keskin gözlerin varmış, Hiçkimseyi görabiliyorsun.

Heidegger'de Lewis Carroll'un dil-duygusundan bir parça olsaydı, 'değil' gibi bir 'mantıksal değişmez' üzerine koskoca bir metafizik kurmağa kalkmazdı.*

* Semantik ve ontolojik tuzaklardan başka bir yazımda söz edeceğim.